

РЕСУРСИ БІОГРАФІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ПРО УКРАЇНСЬКУ РЕВОЛЮЦІЮ (1917–1921 рр.)

УДК 929+82-94+94(477)“1917/1921”

*Надія Іванівна ЛЮБОВЕЦЬ,
кандидат історичних наук,
завідувач відділу теорії та методики біобібліографії
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(Київ)*

МЕМУАРІЙ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921 рр.): АВТОРИ ТА ЖАНРИ

Розглянуто мемуари про Українську революцію (1917–1921 рр.). Проаналізовано авторський склад мемуарів основних політичних сил: національно орієнтованих, більшовицьких та білого руху. Виділено основні жанри. Вказано на необхідність комплексного дослідження мемуарних джерел як найбільш традиційного та масового засобу накопичення, збереження і передачі історичної та національної пам'яті.

Ключові слова: мемуари, жанри, Українська революція (1917–1921 рр.), національно орієнтовані сили, більшовицькі сили, білий рух.

The memoirs on the Ukrainian Revolution (1917–1921) are considered. The author's composition of memoirs of the main political forces such as nationally oriented and bolshevik forces, white movement is analyzed. The article highlights the main genres. The necessity of a compre-

hensive study of memoirs sources as the most traditional and massive means of accumulation, preservation and transfer of historical and national memory is indicated.

Keywords: memoirs, genres, Ukrainian revolution (1917–1921), nationally oriented forces, bolshevik forces, white movement.

Рассмотрены мемуары периода Украинской революции (1917–1921 гг.). Проанализирован авторский состав мемуаров основных политических сил: национально ориентированных, большевистских и белого движения. Выделены основные жанры. Указано на необходимость комплексного исследования мемуарных источников как наиболее традиционного и массового средства накопления, хранения и передачи исторической и национальной памяти.

Ключевые слова: мемуары, жанры, Украинская революция (1917–1921 гг.), национально ориентированные силы, большевистские силы, белое движение,

Чим багатша мемуаристична література того чи іншого народу, тим більше зразків життєвих подій, які переживають окремі особи.

Майже нема найсірішої людини, життя якої не мало б фрагментів, вартих для занотування для прийдешніх поколінь.

В. М. Іванис¹

Тема Української революції 1917–1921 рр. надзвичайно актуалізована в сучасному науковому дискурсі, що пояснюється довгим періодом табування даної проблематики в радянській історіографії². Зазначене підтверджується дисертаційними дослідженнями³, моно-

¹ Див.: [1, с. 3].

² На сьогодні існує певна невизначеність у сучасній історіографії як самого терміну «Українська революція» (дослідники послуговуються різноманітними поняттями: «Українська революція», «визвольні змагання», «національно-визвольна боротьба», «державотворчі змагання», «національно-демократична революція», «національна революція» тощо), її характеру і хронологічних меж (1917 р., початок 1918 р., весна 1919 р., кінець 1919 р., кінець 1920 р., осінь 1921 р., 1922, 1923 і навіть 1924 р.). Про це більш докладно див.: монографію *Солдатенка В. Ф.* «Українська революція: концепція та історіографія» (Київ, 1999); статті: *Грицака Я.* «Українська революція, 1914–1923 рр.: Нові інтерпретації» (Україна модерна. Львів, 1999. Ч. 2–3); *Корольова Г.* «Украинская революция 1917–1921 гг.: мифы современников, образы и представления историографии» (Ab Imperio. 2011. № 4); *Михайлюка О. В.* «Концепція «української революції»: pro et contra» (Гуманітарний журнал. 2011. № 3–4) та ін. Ми використовуємо найбільш вживаний термін — «Українська революція».

³ Перелік захищених останнім часом дисертацій див.: Дисертації з проблем історії Української революції, захищені в 2006–2011 роках // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: зб. наук. праць. Київ, 2011. Вип. 6. С. 409–429.

графіями⁴, публікаціями про революційні події в Україні⁵. Слушною є думка знаного дослідника цієї проблематики В. Ф. Солдатенка, що: «...їх кількість значно перевершує доробок із будь-якої іншої вітчизняної проблеми чи будь-якого періоду ХХ ст., а спрямування та характеристики настільки різновекторні й сутнісно суперечливі, що про скільки-небудь погоджену позицію можна лише мріяти» [8, с. 8]. Однак така увага до проблематики має низку переваг. Зокрема, одним із найбільших досягнень сучасної історіографії Української революції стало введення величезного масиву нових джерел, які раніше не залучалися до наукового обігу. До них можна з впевненістю віднести мемуари, які є важливим сегментом джерельної бази як при вивченні перебігу основних подій революції, так і для вивчення біографій її діячів та учасників. При цьому персоналогічний вимір революції дає змогу наступним поколінням сприймати минулі події не відсторонено, а крізь призму тяжких випробувань, які випали на долю її активних діячів, учасників і сучасників. Адже будь-які революції неодмінно супроводжуються значними потрясіннями, жертвами та трагедіями і саме мемуари дають змогу простежити глибинну мотивацію, конкретну зумовленість кроків, поведінку як окремих осіб, так і розмаїтих спільнот.

Нині здебільшого всі відомі спогади про Українську революцію 1917–1921 рр. опубліковані. Першим центром підготовки та друку цих мемуарів ще у 20–30-х рр. ХХ ст. став Львів, згодом — Польща та Чехословаччина, де проживали інтерновані вояки УГА й УНР, а також Німеччина, США та Канада, що стали прихистком для багатьох українців, змушених емігрувати після поразки революції. У Галичині та поза її межами також з'явилася низка періодичних видань і видавництв, які ставили собі за мету збирання та друк матеріалів із історії Української революції. Зокрема, цим займалося спеціалізоване видавництво-кооператив «Червона Калина», що започаткувало видання «Календаря-альманаху Червоної Калини» та «Літопису Червоної Калини» (Львів), де друкувалися військові спогади Миколи Галагана, Дмитра Дорошенка, Ганса Коха, Антіна Кре-

⁴ Див.: Нариси історії Української революції 1917–1921 рр. : у 2 кн. (Київ, 2011); Солдатенко В. Революційна доба в Україні 1917–1920 рр. (Київ, 2012); Рубльов О. С., Ресніт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. (Київ, 1999); Верстюк В. Українська Центральна Рада : навч. посіб. (Київ, 1997); Верстюк В., Осташико Т. Діячі української Центральної Ради: біографічний довідник (Київ, 1998); Капелюшиний В. П. Здобута і втрачена незалежність : історіограф. нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.) (Київ, 2003) та ін.

⁵ Див.: Верстюк В. Українська революція: доба Центральної Ради // Укр. іст. журн. 1995. № 2. С. 65–77; № 6. С. 66–78; Його жс. Роль і місце Центральної Ради в модерній історії України // Там само. 1997. № 5. С. 17–25.

зуба, Костя Левицького, Всеволода Петріва, Степана Шухевича, Івана Максимчука, Євгена Чикаленка, Віталія Юрченка, Олени Степанів⁶. Таку саму направленість мало і видавництво «До зброї», що публікувало зібрані спогади у військово-науковому та літературному журналі «Табор», заснованому з ініціативи Симона Петлюри (виходив у 1923–1939 рр. в Каліші та Варшаві (Польща)).

Завданню друку мемуарів була також підпорядкована діяльність окремих товариств. Так, «Русько-українська видавнича спілка» з 1922 р. друкувала «Літературно-науковий вістник» (Львів), у якому мемуари стали обов'язковою складовою; «Українське товариство допомоги емігрантам з України» видавало календар-альманах «Дніпро» (виходив у Львові у 1923–1939 рр.), який містив спогади про добу визвольних змагань та становлення політичного українства на Наддніпрянській Україні Володимира, Дмитра та Наталії Дорошенків, Гліба та Бориса Лазаревських, Андрія Жука, Аполлінарія Маршинського, Степана Сірополка та ін. Завдяки зусиллям Українського військово-історичного товариства видавався щорічник «За державність» (виходив у Каліші (1929–1934 рр.) і Варшаві (1935–1938 рр.) (Польща)), де публікувалися матеріали з історії українського війська, мемуари Михайла Омеляновича-Павленка, Всеволода Петріва, о. Петра Білона та ін.

Значну роль у справі видання мемуарів відігравали українські наукові інституції у Відні, Варшаві, Берліні, Празі, Парижі. Так, у Відні діяв Український соціологічний інститут, у Варшаві — Український науковий інститут, у Празі — Музей визвольної боротьби України, у Парижі — Наукова бібліотека імені Симона Петлюри, у Берліні — «Союз українських старшин в Німеччині», що друкував «Військовий вістник».

Центром збору мемуарів у радянській Україні стали Істпарті. Детальне вивчення діяльності цих інституцій у контексті збирання та оприлюднення мемуарів часів Української революції ще попереду.

Із 1991 р. розпочався стрімкий процес перевидання мемуарів у незалежній Україні, що стало одним із вагомих досягнень модерної української історіографії, адже раніше ці спогади друкувалися лише за кордоном або зберігалися в архівах.

Зважаючи на специфічну функцію, яку виконують мемуари у суспільстві (фіксації та збереження історичної та національної пам'яті для наступних поколінь, засобу міжособистісної та міжпоколінної комунікації), підвищений інтерес спільноти до них і величезний

⁶ Весь репертуар мемуарних видань кооперативу «Червона калина» див.: [6, с. 79–106].

масив цієї літератури, розглянемо спогади часів Української революції (1917–1921 рр.) як культурно-історичне явище, що ввбрало у себе основні риси епохи, та історичне джерело. Йтиметься найперше про авторів, які були учасниками та сучасниками цих подій, чий мемуари побачили світ у 20-х рр. ХХ ст. і значно пізніше. Це вимагає зваженого підходу до проблеми класифікації мемуарів як однієї з методологічних проблем історичного та біографічного джерелознавства.

Нині не можна говорити про існування чітко розробленої системи класифікації мемуарів. Кожний дослідник при виборі класифікаційної схеми джерел керується об'єктивною необхідністю, метою, завданнями, складом і характером джерельної бази свого дослідження. Проблемі класифікації мемуарів присвячено низку загальних і спеціальних робіт. Варто відзначити праці в енциклопедичних, довідкових і навчальних виданнях І. Н. Войцехівської, Я. С. Калакури, С. А. Макаруча, О. В. Яся, котрі розглядали мемуари у контексті історичного джерелознавства в цілому, а також у монографіях В. Ф. Солдатенка, В. Ф. Верстюка, окремих збірниках⁷, які залучали спогади як джерела з вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. Автор свого часу розглянула загальні питання класифікації мемуарів у контексті біографічного джерелознавства, запропонувавши розподіл мемуарів за жанровою ознакою: мемуари-автобіографії, біографічні мемуари (мемуари-персоналії), щоденники, мемуари про історичні події — як основною при біографічних розвідках, зазначивши, що такий підхід до класифікації мемуарних джерел має прикладний характер і підпорядковується завданням біографічних студій [3].

До спеціальних робіт слід віднести, у першу чергу, дослідження Г. В. Стрельського, який започаткував процес історіографічного освоєння мемуарних джерел часів національно-визвольних змагань в українській радянській історіографії⁸, хоча і зосередив увагу лише на мемуарах більшовицького спрямування. Однак сам факт введення до наукового обігу мемуарів як історичного джерела у вивченні революційних подій 1917–1921 рр. на Україні став важливим чинником до їх подальшого освоєння. Належну оцінку мемуарам, використавши їх цінний фактичний матеріал, дали у своїх дисертаційних роботах сучасні дослідники, залучивши спогади як джерела

⁷ Див. до прикладу: Українська Центральна Рада: документи і матеріали : у 2 т. (Київ, 1996–1997); Події і особистості революційної доби (Київ, 2003); Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років (Київ, 2002–2012 рр.) тощо.

⁸ Див.: Стрельский Г. В. Мемуары как источник изучения Великого Октября на Украине» (Киев, 1978); *Його жс.* Великий Жовтень на Україні у спогадах учасників (Київ, 1989).

вивчення основних подій, явищ, організацій української революції (А. О. Малик, І. С. Михальський, В. М. Футулуйчук, А. І. Харук, В. В. Скальський та ін.); життя та діяльності окремих діячів періоду революції (О. О. Дудко, В. В. Очеретяний, О. А. Лебедева, Ю. Г. Сергієнко; статті Р. Я. Пирога, Ю. І. Шаповала, Н. І. Любовець, Б. П. Савчука та ін.⁹). Кожний науковець використовував ту чи іншу схему класифікації мемуарів, підпорядкувавши її завданням свого дослідження.

Загалом при класифікації мемуарів дослідники, зважаючи на конкретний історичний період і завдання, використовують різні ознаки (критерії), а саме: 1) жанр; 2) соціальна ознака авторів; 3) форма відтворення події або форма викладу матеріалу; 4) джерело, на основі якого були створені мемуари; 5) характер відтворення подій; 6) авторство мемуарів; 7) методи створення, внутрішня структура та функція твору; 8) тематико-хронологічний принцип; 9) зміст; 10) направленість комунікативних зв'язків; 11) вид; 12) час написання [3].

Будь-який із зазначених підходів має право на існування. Ми ж зробимо спробу простежити основні тенденції розвитку спогадової літератури періоду Української революції (1917–1921 рр.) шляхом вивчення кола її авторів і жанрів.

Автори.

Одним із важливих моментів при вивченні мемуарів є їх авторство. Адже дослідження особи автора, його світогляду в описуваний ним період та в момент написання мемуарів, з'ясування його місця та ролі у подіях, що згадуються (отже й міри реальної поінформованості щодо них), дає змогу виділити найціннішу частину мемуарів, а саме — свідчення безпосереднього учасника або очевидця подій, його особисті спостереження та враження, які, крім спогадів, як правило, містять елементи дослідницького характеру, намагання з'ясувати причини та наслідки тих чи інших подій, що значно підвищує їх цінність як історичного джерела. Детальне ознайомлення з біографією автора спогадів дає змогу визначити його конкретну

⁹ Див. до прикладу: *Пиріг Р.* Спогади гетьмана Павла Скоропадського як історичне джерело // *Студії з архівної справи та документознавства.* 2008. Т. 16. С. 57–60; *Його ж.* Джерела з історії Української революції 1917–1921 років: матеріали особового походження // *Архіви України.* 2011. № 6; *Савчук Б. П., Гаврилюк Г. В.* Мемуари як історичне джерело з вивчення долі вояків Української Галицької армії після її остаточної ліквідації // *Інтелігенція і влада.* 2010. Вип. 19. С. 118–124; *Любовець Н. І.* Основні тенденції розвитку мемуаристики Буковини (кінець XIX ст. – 30-ті роки XX ст.) // *Укр. біографістика.* 2012. Вип. 9. С. 65–89; *Її ж.* Особливості розвитку мемуаристики Галичини в кінці XIX – першій третині XX ст. // *Наук. праці НБУВ.* 2012. Вип. 34. С. 501–516.

роль у подіях, виділити найважливішу частину спогадів, а також їх вплив на еволюцію поглядів самого автора (політичних, релігійних, національних), його подальший життєвий шлях.

Для кращого сприймання матеріалу згрупуємо авторів за основними політичними силами, що брали участь в подіях 1917–1921 рр. Їх досить умовно поділимо на: мемуари діячів українського національно-визвольного руху (різного політичного спрямування); більшовицьких сил; білого руху¹⁰. Слід зазначити, що в радянські часи досліджувалися лише мемуари більшовицького табору, опоненти радянської влади якщо і називалися, то лише в контексті контрреволюційних сил. Новітня історіографія більше тяжіє до висвітлення мемуарного спадку національно орієнтованих сил. На нашу думку, лише враховуючи багатовекторність подій в Україні 1917–1921 рр. та залучивши до кола історичних джерел мемуари представників усіх сил, можна розраховувати на отримання об'єктивної картини.

Довгий час саме мемуари були тим джерелом, яке зберегло та передало історичну пам'ять, оскільки лише вони були наймасовішою історичною літературою та відігравали роль чи не єдиних підручників і наукових досліджень цього періоду та біографій його діячів. Звичайно, в мемуарах відображена суб'єктивна позиція автора крізь призму особистого досвіду, вражень, спостережень, що веде до розмаїття (інколи подано гранично протилежні акценти та оцінки) у відображенні одних і тих самих подій та місця окремих осіб у цих подіях. Завдання науковця — на засадах історичної компаративістики знайти якомога об'єктивнішу інформацію, оскільки вивчення спогадів лише однієї сторони призведе до однобічності та викривленості.

Діячі українського національно-визвольного руху.

Найбільшу кількість мемуарних свідчень залишили представники першого табору. Приблизний список спогадів може нараховувати сотні авторів і назв творів. Їх простий перелік має право на життя лише під час складання ретроспективного Реєстру українських мемуарів.

Для відображення масштабності мемуарів часів Української революції використаємо професійну ознаку авторів як основний критерій їх класифікації: державні діячі, військові діячі, вчені, письменники, педагоги. Розподіл мемуарів за цією ознакою досить умовний, тому

¹⁰ Термін «білий рух» використовується в сучасній історіографії для визначення антибільшовицького руху в Росії та Україні 1917–1920 рр., який отримав назву за аналогією з монархістським повстанським рухом під час Великої французької революції (див.: «Енциклопедія сучасної України» (Київ, 2003, т. 2); «Енциклопедія історії України» (Київ, 2003, т. 1).

що всі автори спогадів, як правило, виявляли себе не лише у професійній сфері, а й були активними громадськими діячами, науковцями, письменниками, проте їхня основна діяльність під час досліджуваного періоду впливала на повноту та об'єктивність змісту мемуарів.

Державні діячі. До цієї групи мемуаристів входять провідні українські діячі, які очолили низку українських державних інституцій періоду революції: голова Центральної Ради у 1917–1918 рр. Михайло Сергійович Грушевський; один із керівників Директорії УНР Симон Васильович Петлюра; керівник Генерального секретаріату УНР, письменник Володимир Кирилович Винниченко; лідер та ідеолог монархічного гетьманського руху, керівник Української Держави гетьман Павло Петрович Скоропадський; подільський генеральний комісар Віктор Кіндратович Приходько; міністр фінансів Директорії Аполлінарій Сератонович Маршинський (псевд. Левківський); міністр народної освіти УНР, громадсько-політичний діяч, письменник, журналіст Никифір Якович Григорійв (псевд. Григор'єв-Наш); дипломат, історик, публіцист, літературознавець, член УЦР, міністр закордонних справ Української Держави Дмитро Іванович Дорошенко; громадсько-політичний діяч, учений-економіст, кооператор і педагог, голова Ради Міністрів УНР (1919) Борис Миколайович Мартос; політичний діяч, дипломат, історик-геральдист Ян Токаржевський-Карашевич; міністр УЦР та Директорії, голова Державного секретаріату ЗУНР Кость Антонович Левицький; політичний і державний діяч, міністр внутрішніх справ УНР Ісаак Прохорович Мазепа; політичний, громадський, культурний і науковий діяч, член УЦР, генеральний секретар міжнаціональних справ Олександр Якович Шульгин; міністр УЦР та Директорії, вчений-металург Іван Андріанович Фещенко-Чопівський; громадсько-політичний діяч, інженер, член УЦР Юрій Жерардович Коллард; дипломат, член УЦР, посол УНР в Румунії та Угорщині, громадсько-політичний діяч, публіцист Микола Михайлович Галаган; державний секретар внутрішніх справ ЗУНР, правознавець, громадсько-політичний діяч Іван Ілліч Макух, громадський і політичний діяч, публіцист, кооператор, генеральний писар УЦР, міністр внутрішніх справ в уряді Всеволода Голубовича Павло Оникійович Христюк та ін.

Військові діячі. Виділення такої групи викликане значною кількістю саме військових мемуарів, оскільки творення української держави супроводжував і процес творення національних військових формувань. Спогади про створення війська, військові операції, діячів української армії залишили безпосередні учасники цих подій: військовий діяч часів революції та засновник ОУН Євген Михайлович Коновалець; генерал-полковник Армії УНР, український воєна-

чальник, головнокомандувач УГА Михайло Володимирович Омелянович-Павленко; політик, дипломат, поет, австрійський ерцгерцог династії Габсбургів, військовий діяч, полковник Легіону УСС Василь Вишиваний (справж. Вільгельм Франц фон Габсбург-Лотрінген); громадський і військовий діяч, отаман УСС (1914–1915), отаман УГА (1918–1919) Степан Євгенович Шухевич; військовий діяч, генерал-хорунжий УНР Юрій Йосипович Тютюнник (псевд. Г. Юртик); військовий діяч, командувач Революційної повстанської армії України, керівник селянського повстанського руху 1918–1921 рр. Нестор Іванович Махно; військовий комендант Подільської губернії (весна 1918), інженер-економіст, перекладач Олександр Юрійович Євтухів; полковник Армії УНР, генерал-хорунжий, командир військових формувань (Чорні Запорозжці, 2-га дивізія УНА, протипанцерна бригада «Вільна Україна») Петро Гаврилович Дяченко; діяч УВО, сотник УСС і армії УНР, письменник Осип Олексійович Думін (псевд. Антін Крезуб); майор УСС, доктор філософії Николфор Йосипович Гірняк (псевд. Ніцько, Незламний Граб); підполковник Армії УНР, журналіст Варфоломій Пимонович Євтимович; підполковник армії УНР, громадсько-політичний діяч, дипломат, журналіст Володимир Іванович Кедровський; командир дивізії окремого корпусу УСС, крайовий комендант УВО, громадсько-політичний діяч Роман Кирилович Сушко (псевд. «Сич», «Кіндрат»); сотник армії УНР Борис Григорович Монкевич; військовий міністр і генерал-хорунжий армії УНР, громадський діяч, письменник, педагог Всеволод Миколайович Петрів; громадсько-політичний діяч, член урядів УНР Микола Миколайович Ковалевський; один із організаторів УСС, повітовий комісар ЗУНР у Самборі, письменник, громадський діяч, доктор права Андрій Якович Чайковський та ін.

Вчені, письменники, педагоги. До цієї групи можна віднести всіх тих, хто за своєю професійною діяльністю був менше пов'язаний із процесом творення української держави та її захистом, але, в міру своїх професійних знань, був долучений до праці у тих чи інших структурах української держави чи працював на її укріплення у науковому та громадсько-культурному вимірі. Серед них: один із засновників і перший президент УАН (1918–1921), засновник наукової бібліотеки в Україні (нині — НБУВ), природознавець, філософ, біогеохімік, організатор науки, громадський діяч Володимир Іванович Вернадський; один із організаторів і перших академіків УАН, український, американський і німецький учений у галузі механіки, засновник теоретичної механіки Степан Прокопович Тимошенко; бібліограф, книгознавець, бібліотекознавець, який у 1920–1921 рр. працював у Всенародній бібліотеці України (нині — НБУВ), перший

редактор журналу «Хроніка», історик Лев Устимович (Юстимович) Биковський; німецький богослов, педагог, історик сотник УГА Ганс Кох; член колегії референтів при координуючій політичну діяльність українців Галичини Міжпартійній раді, історик, археограф, організатор науки, громадсько-освітній діяч Іван Петрович Крип'якевич; історик, археолог, архівіст, співробітник ВУАН Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко; історик, географ, громадська та військова діячка¹¹, чотар УГА Олена Іванівна Степанів (псевд. Олена Степанівна); книгознавець, бібліограф, педагог, публіцист, співробітник Державного секретаріату ЗУНР Віктор Никанорович Андрієвський; історик, літературознавець, публіцист, поет, діяч УНР Роман Стефанович Бжеський (псевд. Характерник, Задеснянський Роман); політичний діяч, публіцист, ідеолог, есеїст, політичний коментатор Дмитро Іванович Донцов; громадсько-культурний діяч, письменник Володимир Миколайович Леонтович (псевд. Вол. Левенко); громадський діяч, адвокат, письменник, член УЦР Олексій Олександрович Гольденвейзер; громадський діяч, дипломат, етнограф, археограф, антрополог Микола Михайлович Могилянський; громадський діяч, видавець, публіцист, письменник, журналіст, перекладач Юрій (Георгій) Пилипович Тищенко (псевд. Азовський, Юрій Азовський, Галайда, Сірий та ін.); громадський діяч, доктор права, письменник-мемуарист Іван Олександр Максимчук; педагог, прозаїк, літературознавець, громадська діячка, член УЦР Софія Федорівна Русова та ін.

Аналіз авторів спогадів за професійною ознакою дає можливість говорити про значні зміни в еволюції української мемуарної традиції, які насамперед виявились у сталому інтересі представників усіх професій до спогадів як засобу національної самоідентифікації та суспільної комунікації. Через розповідь про пережите (мемуари) автори намагалися усвідомити своє місце і роль в історичних подіях, залишити своє бачення основних надбань і прорахунків Української революції 1917–1921 рр. у всіх сферах (політика, влада, наука, освіта, мистецтво, громадська царина) державного будівництва.

Цікавим, на наш погляд, видається те, що подальша доля більшості авторів мемуарів була пов'язана з еміграцією. Основною причиною цього стало усвідомлення ними неможливості співпраці та навіть фізичного існування в радянській Україні, і вони змушені були покинути батьківщину та перебратися на чужину¹². Частина з

¹¹ Перша в світі жінка, офіційно зарахована на військову службу у званні офіцера, мати історика Ярослава Дашкевича. (Про неї див. нижче.)

¹² Масовий відхід на політичну еміграцію розпочався в кінці 1920 р. Про це більш докладно див.: *Плазова Т.* Українська політична еміграція у першій половині 20-х років ХХ ст. // *Укр. нац. ідея: реалії та перспективи розвитку.* Львів, 2008. Вип. 20. С. 118–121.

них, пройшовши шлях тяжких поневірянь, знайшли свій шлях і продовжували справу на чужині. В Америці опинилися Роман Бжезький, Лев Биковський, о. Петро Білон, Николфор Гірняк, Олексій Гольденвейзер, Никифір Григорійв, Петро Дяченко, Володимир Кедровський, Іван Макух, Борис Мартос, Віктор Приходько, Степан Самійленко, Юрій Тищенко. До Німеччини доля занесла Віктора Андрієвського, Дмитра Дорошенка, Варфоломія Євтимовича, Юрія Колларда, Ганса Коха, Ісаака Мазепу, Івана Майстренка, Всеволода Петріва, Євгена Петрушевича, Наталю Полонську-Василенко, Павла Скоропадського, Степана Тимошенка, Степана Шухевича, Володимира Щуровського. Значний осередок українства утворився в Чехословаччині, яка стала найсприятливішою країною для української інтелігенції у середині 20-х рр. ХХ ст., оскільки тут домінували демократичні тенденції розвитку. В ній діяли три українські вищі навчальні заклади, де мали змогу працювати та навчатися українці. Там поселилися Євген Чикаленко, Микита Шаповал, Володимир Леонтович, Аполлінарій Маршинський, Микола Могилянський, Микола Галаган. Інші мемуаристи знайшли притулок у Польщі (Осип Назарук, Михайло Тишкевич, Осип Думін, Іван Андріанович Фещенко-Чопівський), Канаді (Дмитро Донцов, Борис Монкевич), Австрії (Андрій Жук, Микола Ковалевський), Франції (Борис Лазаревський, Іван Максимчук, Нестор Махно, Михайло Омелянович-Павленко, Олександр Шульгин, Володимир Винниченко), Англії (Ян Токаржевський-Карашевич), Нідерландах (Євген Коновалець). Частина з них залишилися вірними українській справі та продовжували її на теренах інших держав, інші відійшли від політичного життя та зайнялися науковою, письменницькою, видавничою діяльністю.

Інакше склалася доля тих, хто залишився в радянській Україні, насильно був туди повернутий¹³ або повернувся з еміграції самостійно¹⁴, повіривши в амністію радянської влади. Серед них: М. С. Грушевський, Ю. Й. Тютюнник, О. І. Степанів, Н. В. Суровцова¹⁵, П. О. Христюк, М. М. Галаган. Найбільш знаковим стало повернення до радянської України М. С. Грушевського, який був прийнятий із великою радістю радянською владою, адже масштаб його особистості мав засвідчити й авторитет влади, що їй було вкрай необхідно. Його повернення було неоднозначно сприйняте в емігрантських колах, переважно трактувалось як зрада національних

¹³ У випадку з Ю. Й. Тютюнником, М. М. Галаганом та І. А. Фещенком-Чопівським, які були насильно заарештовані та вивезені радянською владою (перший — 1923 р., другий — 1945 р. у Празі, третій — 1945 р. у Польщі).

¹⁴ У випадку з М. С. Грушевським, Н. В. Суровцовою, П. О. Христюком.

¹⁵ Перебувала на еміграції у Відні в 1919–1925 рр.

інтересів. На жаль, не виправдались і сподівання самого М. С. Грушевського на можливість співпраці з радянською владою у питаннях національно-державного будівництва. Весь час від повернення до УСРР (1924) і до смерті він перебував під пильним наглядом ОДПУ. Тяжким тягарем висіла над ним також необхідність постійного співвіднесення своїх думок і висновків із політико-ідеологічною системою, в якій доводилося існувати. Лояльне ставлення радянської влади до репатріантів на початку 20-х рр. поступово замінюється політикою арештів і допитів у другій половині 20-х рр. із огляду на те, що вони все ж таки становили загрозу у зв'язку зі своїми національно-свідомими поглядами. А на рубежі 20–30-х рр. у період сталінського терору всі вони пройшли крізь жорна репресій.

Так, трагічно склалася доля генерал-хорунжого Армії УНР, керівника Зимового походу 1921 р. Ю. Й. Тютюнника. Його було заарештовано радянською владою у 1923 р., однак в офіційному повідомленні було вказано (в обмін на обіцянку співпраці), що він здався добровільно. Переїхавши до Харкова, працював викладачем у Харківській школі червоних старшин, сценаристом у ВУФКУ. Спільно з Майком Йогансенем і Олександром Довженком написав сценарій фільму «Звенигора». У художньо-документальному фільмі «П. К. П.» («Піلسудський купив Петлюру») Юрій Тютюнник зіграв самого себе. Однак навесні 1929 р. він був заарештований і висланий до Москви, де колегія ОДПУ 3 грудня 1929 р. винесла йому смертний вирок. Розстріляний 20 жовтня 1930 р.

Подібна доля спіткала ще одного діяча цього періоду — М. М. Галагана, дипломата УНР, який перебував на еміграції спочатку у Відні (із серпня 1920 р.), потім — у Празі (з 1922 р.), викладав в УВУ, брав участь у створенні Української господарчої академії у Подебрадах. Із приходом радянських військ 1945 р. він був вивезений радянською військовою контррозвідкою до Києва та засуджений військовим трибуналом до десяти років таборів. Покарання відбував у «Сиблагу» (Кемеровська обл.)¹⁶.

Не минули репресії й Генерального писаря УЦР П. О. Христюка, який 1919 р. емігрував до Відня і добровільно повернувся в Україну 1924 р. Він працював у Харкові в ДВУ, де як член правління багато зробив для поширення та популяризації українського письменства, займався науково-публіцистичною діяльністю. Згодом працював у Товаристві робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву (1928–1931 рр.), у журналі «Червоний Шлях». Незважаючи на те, що підписав «Відозву до народів цивілі-

¹⁶ Звільнений 1 листопада 1955 р. Його подальша доля невідома.

зованого світу»¹⁷ із закликом до української інтелігенції співпрацювати з радянською владою, використовуючи наявні можливості для національно-культурного будівництва, у лютому 1932 р. заарештований за справою «УНЦ» і засуджений до ув'язнення. Помер 1941 р. в одному з таборів «Севвостлагу» (Архангельська обл.)¹⁸.

Нелегкі випробування випали на долю і двох жінок, авторів спогадів про роки національно-визвольних змагань, О. І. Степанів та Н. В. Суровцової, які залишилися в Україні після поразки революції. Життя кожної із них заслуговує на окреме дослідження. Олена Іванівна Степанів була першою в світі жінкою, офіційно зарахованою на військову службу у званні офіцера, активною учасницею січово-стрілецького руху, співзасновницею товариства «Січові стрільці — II», провідницею жіночої чоти УСС. Брала участь в українських національно-визвольних змаганнях (чотар УГА), працювала у Державному секретаріаті закордонних справ ЗУНР, у Міністерстві закордонних справ УНР. Після поразки залишилася в Галичині, здобула диплом доктора філософії у Віденському університеті та викладала в університеті Львова. У 1949 р. була заарештована радянською владою та вислана до мордовських таборів. Після звільнення (1956 р.) повернулася до Львова, де й проживала до кінці життя. Героїчні та трагічні сторінки життя цієї жінки стали відомими лише в умовах незалежної України, хоча набагато раніше її доля досліджувалася іноземними авторами й українськими істориками у діаспорі (Марек Козубель, Христов Хатчек, Марта Богачевська-Хом'як та ін.). Автобіографічні спогади Олени Степанів «Напередодні великих подій. Власні переживання і думки. 1912–1914» вперше були опубліковані у Львові 1930 р. Лише у 1994 р. побачили світ «Спогади з російського полону» у збірнику «Україна: наука і культура» (вип. 28). Уже в новітні часи вийшло ґрунтовне дослідження, де відображено її військову та професійну діяльність з мемуарною складовою «Степанів О. Наукові праці. Есе. Спогади» (Львів, 2003).

Життя Надії Віталіївни Суровцової теж проходило на тлі великих випробувань і важких виборів. Під час Української революції вона була редактором іномовних видань Міністерства закордонних справ УНР, працювала у складі інформаційного бюро дипломатичної місії УНР у Відні (1918–1920 рр.), де залишилася на еміграції до 1925 р. Закінчила Віденський університет, отримала ступінь доктора філософії. Однак розчарування в українській еміграційній діяльності

¹⁷ Так звана «Декларація 66-ти».

¹⁸ Реабілітований 1989 р.

(працювала в Комітеті допомоги жертвам голоду в Україні 1921–1922 рр., брала участь у пацифістському русі тощо) спричинили політичну еволюцію її поглядів. У 1925 р. вона повертається в Україну, переходить на позиції українського націонал-комунізму, включається в активну роботу: стає редактором прес-бюро наркомату закордонних справ, редактором РАТАУ, цензором закордонної преси у Головліті, працює в академіка Дмитра Багалія. Попри це Надія Віталіївна так і не стала «своєю» для радянської влади. Їй не довіряють, намагаються шантажувати, пропонують стати секретним співробітником, стежити за Ю. Коцюбинським, М. Левицьким, К. Максимовичем, із якими вона, як із представниками радянського посольства, контактувала на еміграції. Від цього жінка рішуче відмовляється. Тричі підлягала арешту (у 1927, 1936, 1950 р.). В ув'язненні та на засланні провела загалом 29 років¹⁹. Після повернення із заслання Н. В. Суровцова осідає в Умані, навколо неї формується так званий «салон Суровцової», який відвідують київські шістдесятники. Два тижні у неї жив Олександр Солженіцин, записуючи її спогади про табори ГУЛАГу. Згодом вона в ідеологічному плані більше схиляється до націоналістичного руху, бо втрачає віру в те, що мирними методами можна боротися з тоталітарним режимом. Усе життя Н. В. Суровцова писала мемуари «в стил», оскільки в умовах радянської влади вони не могли бути надруковані. У 70-х – на початку 80-х рр. ХХ ст. було проведено ряд обшуків із метою їх вилучення. Однак доля розпорядилася інакше. Авторка сама здала їх до архіву Інституту рукопису НБУВ²⁰ та ЦДАМЛ України²¹. Надруковані її «Спогади» були Видавництвом імені О. Теліги лише в 1996 р.

Більшовицькі діячі.

До другої групи віднесемо мемуари більшовицьких діячів: спогади діячів і рядових учасників про події 1917–1921 рр. та спогади про діячів більшовицької патрії. Спогади про події на Україні в 1917–1921 рр. залишили: В. К. Аверін, В. О. Антонов-Овсієнко, Є. Б. Бош, С. І. Гопнер, Н. К. Костюк, В. П. Затонський, О. Г. Шліхтер, Є. Й. Квірінг, Я. Б. Гамарник, Г. І. Петровський, І. Ю. Кулик, Ю. Ф. Лапчинський, Д. І. Іткінг, Й. Г. Жуковський (М. Трубний), С. С. Сивцов, Р. Я. Терехов, Г. П. Ачканов; про діячів: Артема

¹⁹ Повністю реабілітована 1957.

²⁰ Фонд 284 «Суровцова-Олицька Надія Віталіївна (1896–1985)» (1830 од. зб.; 1920–1982 рр.).

²¹ Фонд 302 «Суровцова Надія Віталіївна (1896–1985)» (оп. 1, 185 од. зб.; кін. ХІХ ст. – 1991 р.), вміщує спогади «Життя Надії Суровцової, описане нею самою у селищі Нижній Сеймчан Магаданської області».

(Ф. А. Сергєєва), Є. Б. Бош, В. А. Валявка, Я. Б. Гамарника, Ш. А. Глузмана, М. С. Данилевського, Є. П. Ендельштама, В. П. Затонського, А. В. Іванова, П. П. Мізукевича, Г. І. Петровського, Д. І. Пономарьова, М. О. Руднева, Ю. Д. Тинякова, Г. П. Хоперську, Ю. Чайковського та ін. Власне, у 20–30-х рр. вийшло не так багато мемуарів представників більшовицьких сил. Зокрема, окремим виданням вийшли спогади Є. Б. Бош «Год борьбы: борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации» (Москва; Ленінград, 1925); фундаментальна чотиритомна праця В. О. Антонова-Овсієнка «Записки о гражданской войне» (Москва; Ленінград, 1924–1932). У періодичних виданнях було надруковано спогади В. П. Затонського «Из спогодів про українську революцію»²², Г. І. Петровського «Очерк из Октябрьской революции в Донбассе»²³, Ю. Ф. Лапчинського «З перших днів Всеукраїнської влади»²⁴, Е. Й. Квірінга «Екатеринославский совет и Октябрьская революция»²⁵ та ін. Більш системно їхні мемуари почали виходити в 50-х рр. ХХ ст. до річниць Жовтневої революції 1917 р. Докладний аналіз мемуарів діячів більшовицького руху з погляду тематичного спрямування, авторів і «героїв» подано у монографіях Г. В. Стрельського. Їх вихід, як правило, активізувався з наближенням чергової річниці, але з погляду смислових акцентів зміст залишався сталим. На велике ідеологічне, політичне, виховне та наукове значення мемуарів історико-революційної тематики постійно вказувалося у програмних документах Комуністичної партії. Мемуари активно використовувалися радянською владою в процесі ідеологічної пропаганди, що сприяло виходу величезної їх кількості. Видавалися як окремі мемуари, так і збірники. Так, мемуари Г. І. Петровського, С. І. Гопнер, Г. П. Ачканова були надруковані в ювілейних збірниках: «Борьба за победу советской власти на Украине» (Київ, 1957), «Великий Жовтень на Київщині» (Київ, 1957), «Харьков в 1917 году» (Харків, 1957), «Розповідають борці революції» (Київ, 1967), «Революцией призванные» (Дніпропетровськ, 1969), «Сквозь грозы и бури» (Харків, 1969), «У дні Жовтня» (Київ, 1987). Значна кількість мемуарів з'являлася на сторінках українських періодичних видань: літературно-художніх («Дніпро», «Україна», «Літературний Донбас», «Літературна Одеса», «Літературна Ровенщина», «Дніпрові зорі», «Крым»), історичних («УІЖ») тощо.

Якщо говорити про радянських діячів, то можна виокремити один спільний чинник, який їх об'єднував: усі вони були против-

²² Надруковані у журналі «Летопись революции» (1929. № 4, 5–6; 1930. № 5–6).

²³ Летопись революции. 1922. № 1.

²⁴ Там само. 1927. № 5–6.

²⁵ Там само. 1922. № 1.

никами українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. і в тій чи іншій мірі доклали зусиль до їх поразки. Якраз активне несприйняття УЦР, УНР, ЗУНР, державних інституцій періоду революції виштовхнуло їх на перші ролі в радянській Україні, і всі вони за професійною ознакою були відомими державними діячами. В. П. Затонський — голова Наркомосу УСРР, В. О. Антонов-Овсієнко — командуючий збройними силами Радянської України, В. К. Аверін — нарком внутрішніх справ України (1918–1919), Я. Б. Гамарник — голова Одеського та Київського губкомів КП(б)У (1920–1923), Г. І. Петровський — голова ВУЦВК, Е. Й. Квірінг — голова Української ради народного господарства (1919), секретар Донецького губернського комітету КП(б)У (1921–1923), О. Г. Шліхтер — народний комісар земельних справ України, директор Українського інституту марксизму-ленінізму, С. І. Гопнер працювала в апараті Комінтерну, була заступником головного редактора «Исторического журнала» та ін. Однак багато із них зазнали переслідувань в період сталінських репресій в 30-ті рр. ХХ ст., зокрема В. П. Затонський, В. К. Аверін, В. О. Антонов-Овсієнко, Е. Й. Квірінг, Ю. Ф. Лапчинський; покичив життя самогубством у передчутті арешту Я. Б. Гамарник. Лише декільком із них вдалося пережити сталінські репресії 30-х рр. — Г. І. Петровському, С. І. Гопнер, О. Г. Шліхтеру.

Незважаючи на активне неприйняття української державності діячами більшовицького руху, їхній мемуарій є цінним історичним джерелом при дослідженні подій 1917–1921 рр., адже містить як власні спогади авторів, так і елементи історико-дослідницького характеру, часто підкріплені матеріалами із періодичної преси та листівок (Г. І. Петровський), документи органів радянської влади (Ю. Ф. Лапчинський) тощо.

Учасники білого руху.

До третьої групи віднесено спогади учасників білого руху (білих сил), які діяли в Україні²⁶. Російський військовий і політичний діяч, ярий прибічник ідеї «єдиної і невідомої» Росії Антон Іванович Денікін написав спогади «Очерки русской Смуты» (Париж; Берлін, 1921–1924. Т. 1–4), присвячені часам правління гетьмана Павла Скоропадського в 1918 р.; російський військовий діяч, генерал-лейтенант, один із організаторів Добровольчої армії Олександр Сергійович Лукомський залишив двотомник мемуарів «Воспоминания генерала А. С. Лукомского: Период Европейской войны. Начало раз-

²⁶ Ми аналізуємо лише ті мемуари, які мають відношення до революційних подій на Україні в 1917–1921 рр.

рухи в Росії. Боря́ба с большевиками» (Берлін, 1922) про розвиток подій на Україні в період німецької окупації та гетьманщини; російський політичний діяч, публіцист, правник, один із ідеологів білого руху, редактор газети «Киевлянин» Василь Віталійович Шульгін у спогадах «1920 год» (Ленінград, 1927) детально описує побут білогвардійців у радянському підпіллі, своє життя в Одесі, переїзд із Одеси до Криму, згодом — до Врангеля²⁷; генерал-лейтенант, командувач Добровольчою армією (грудень 1919 р. – січень 1920 р.) Петро Миколайович Врангель у спогадах «Записки. Ноябрь 1916 – ноябрь 1920 г.» (Мінськ, 2002) дає характеристики Павлу Скоропадському; особі Павла Скоропадського присвячені також спомини донського отамана Петра Миколайовича Краснова — «На внутреннем фронте» (Ленінград, 1927)²⁸; мемуари отамана Зимової станції (посольства) Всевеликого Війська Донського в Україні, генерала Олександра Васильовича Черячукіна «Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 г.» відображають стосунки армій Війська Донського та України²⁹; російський державний діяч, публіцист, учасник білого руху, монархіст Володимир Йосифович Гурко³⁰ у спогадах змальовує події Першої світової війни (був командуючим військами Західного фронту) та події на Півдні України, зокрема в Одесі, в 1917–1918 рр.; білоемігрант Г. Ігренев у спогадах «Екатеринославские воспоминания. Август 1918 – июнь 1919 гг.» (Берлін, 1922) згадує про часи більшовицького панування в Катеринославі (нині — Дніпро)³¹, селянський повстанський рух (загони батька Махна, отаманів Зеленого й Ангела), змальовує погляди обивателя на революційні події на тлі нескінченних труднощів зміни влади тощо³².

Щодо долі мемуаристів білого руху, то всі вони змушені були емігрувати. Після розгрому в 1920 р. А. І. Денікін опинився у Стамбулі, потім переїхав до Франції (1926 р.), а від 1945 р. мешкав у США. Сьогодні його роль у подіях 1917–1921 рр. переглянута російською владою, його реабілітовано та перепоховано у Москві (2005 р.). До Константинополя евакуювався і генерал П. М. Врангель, який у еміграції став на чолі Російського загальновійськового

²⁷ Перевидані в Москві 1989 р. під назвою «Дни. 1920: Записки».

²⁸ Перевидані під назвою «На внутреннем фронте. В донской станице при большевиках. Всевеликое войско Донское» (Москва, 2003).

²⁹ Були надруковані у часопису «Донская Летопись» (Белград; 1924. № 3).

³⁰ Див.: Гурко В. Война и революция в России. Мемуары командующего Западным фронтом. 1914–1917 (Москва, 2007); *Його ж.* Из Петрограда через Москву, Париж и Лондон в Одессу, 1917–1918 (Архив русской революции. Т. 15. Берлин, 1924); *Його ж* Черты и силуэты прошлого (Стенфорд, 1939; Москва, 2000).

³¹ Перевидані в «Архиве русской революции» (Москва, 1991. Т. 3).

³² Частину мемуарів представників білого руху можна подивитись на сайті «Добровольческий корпус» (http://www.dk1868.ru/history/vse_knigi.htm).

союзу³³. О. С. Лукомський також емігрував до Туреччини у 1920 р., був помічником великого князя Миколи Миколайовича, згодом відійшов від політики та проживав у Франції, де і помер. В. В. Шультгін перебував із 1920 р. на еміграції в Югославії, потім переїздив до Франції, Польщі, а з 1931 р. знову повернувся до Югославії. Відійшов від політичної діяльності, та 1945 р. був заарештований радянськими окупаційними органами в Югославії, перевезений до Москви, де був засуджений до 25-річного ув'язнення, яке відбував у м. Владимир (РРФСР). Там прожив до кінця життя (помер у 1976 р.). Його ім'я було повністю реабілітоване у 2001 р. Генеральною прокуратурою Росії. В. Й. Гурко після перемоги більшовиків евакуювався до Туреччини, згодом емігрував до Франції, продовжував активну діяльність проти радянської влади. О. В. Черячукін знаходився на еміграції у Болгарії (з 1922 р.), згодом переїхав до Франції, де став головою Союзу донських артилеристів у Парижі³⁴. Трагічно склалася доля генерала П. М. Краснова, який після поразки емігрував до Німеччини та був виданий союзними військами органам НКВС у травні 1945 р. Був страчений у січні 1947 р.

Як бачимо, представники білих сил за професійною ознакою здебільшого — військові діячі, котрі з перемогою більшовиків змушені були емігрувати як такі, що проводили контрреволюційну й антирадянську діяльність. Їхні мемуари досить часто упереджено трактують події, що розвивалися на території України, автори вихоплюють їх із історичного контексту, керуючись лише імперськими інтересами, чим завдають шкоди об'єктивності. Попри це їх вивчення та зіставлення дає можливість з'ясувати місце кожної із трьох сил та конкретної персоналії в поразці національно-визвольних змагань України.

Жанри.

Мемуарна література періоду національно-визвольних змагань відзначається розвитком жанрового розмаїття, що виявилось як у використанні вже сталих жанрів (мемуари/спогади, автобіографія, щоденник), так і появи нових. У традиційному жанрі *спогадів* (спогади про історичні події та діячів) написані мемуари Николора Гірняка «Останній Акт трагедії Української Галицької Армії (Спогади учасника подій за час від половини грудня 1919 до половини вересня 1920 р.)» (США, 1959), Ганса Коха «Спогад про УГА за лютий–травень 1920» (зберігається в архіві Н. Гірняка), В. Н. Андрієвського «Три громади: Спогади з 1885–1917 рр.» (Львів, 1938), О. О. Гольденвейзера «Из киевских воспоминаний» в книзі «Рево-

³³ Помер у квітні 1928 р. у Брюсселі.

³⁴ Помер у 1944 р. у Німці.

люція на Україні» (Москва–Ленинград, 1930), Д. І. Дорошенка «Мої спогади про давно минуле. 1901–1914 роки» (Вінніпег, 1949) та «Мої спогади про недавнє минуле. 1914–1920 роки» (Львів, 1923–1924), Б. М. Мартоса «Оскілка й Болбочан (Спогади)³⁵» (Мюнхен, 1958), П. П. Скоропадського «Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918» (Київ; Філадельфія, 1995), М. М. Ковалевського «При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії» (Інсбрук, 1960), М. С. Тишкевича «Уривки з спогадів» (ЛНВ. Львів, 1928. Кн. III. С. 229–241; Кн. V. С. 29–36; Кн. VII–VIII. С. 250–260; Кн. IX. С. 52–58; 1929. Кн. III. С. 224–230; Кн. V. С. 760–785), Ю. П. Тищенко (Сірого) «Участь В. Винниченка в революційному русі 1914–1916 рр.» у виданні «Винниченко В. Статті й матеріали» (Нью-Йорк, 1953) та «З моїх зустрічей. Спогади³⁶» (Київ, 1997); С. Є. Шухевича «Моє життя. Спогади» (Лондон, 1991) тощо.

Мемуари періоду національно-визвольних змагань рясніють новими назвами, які автори використовують у назвах: «спомини», «з минулого», «згадки», «обриси», «хроніки мого життя», «замітки і матеріали», «на підставі споминів» тощо. Так, М. С. Грушевський використовує у назві мемуарів «Спомини»³⁷, «В першій делегації української партії соціалістів-революціонерів. Квітень 1919 р. – лютий 1920 р.» (у зб. «Борітеся — поборете», 1920. Ч. 3); В. Н. Андрієвський «З минулого» (Т. 1. 1917-ий рік на Полтавщині. Ч. 1–2. Берлін, 1921; Т. 2. Від Гетьмана до Директорії. Ч. 1–2. Берлін, 1923; 2-е вид. Нью-Йорк, 1963); Р. С. Бжеський «Згадки з минулого (1916–1921)»³⁸; П. Г. Дяченко «Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії Української Народної Республіки» (Київ, 2010)³⁹; Л. У. Биковський «Книгарні — бібліотеки — академія: Спомини (1918–1922)» (Мюнхен, 1971), «Від Привороття до Трапезунду (спомини 1895–1918)» (Мюнхен, 1969); В. І. Кедровський «Обриси минулого. Деякі останні діячі-українофіли напередодні революції 1917 року» (Нью-Йорк, 1966); Б. Г. Монкевич «Спомини» (Львів, 1928); В. М. Петрів «Спомини з часів української революції (1917–1921)» (Львів, 1927–1931); Я. Токаржевський-Карашевич «Царгородські спомини» у часопису «Визвольний шлях» (Лондон, 1952. № 7); І. А. Фещенко-Чопівський «Хроніка мого життя: Спогади мініс-

³⁵ Доповідь-спогади колишнього прем'єр-міністра УНР Бориса Мартоса про протигурядові виступи отамана Оскілка та полковника Болбочана.

³⁶ Вміщено спогади про Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Івана Нечуя-Левицького, Олену Пчілку, Олександра Олеса, Григорія Чупринку та ін.

³⁷ Надруковані в журналі «Київ» (1988. № 9–12; 1989. № 8–11).

³⁸ Надруковані в «ЛНВ» (Львів, 1925. Кн. 2. С. 134–142; Кн. 6. С. 127–132; Кн. 10. С. 126–131; Кн. 11. С. 219–229; Львів, 1926. Кн. 1. С. 33–43; Кн. 3. С. 207–215).

³⁹ Вперше вийшли друком у часопису «Америка» (1959).

тра Центральної Ради та Директорії» (Житомир, 1992); П. О. Христюк «Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.» (Відень, 1921–1922. Т. 1–4). Щодо тематичного спрямування та хронологічних меж мемуарів, то дуже часто автори не ставили за мету створення цілісної картини зображуваних подій чи персоналій, а намагалися відтворити побачене, яке найяскравіше закарбувалося в пам'яті та було обмежене чіткими хронологічними рамками, подіями.

Не залишили поза увагою учасники подій 1917–1921 рр. і такий жанр, як *щоденник*, який являє собою «поденну фіксацію не лише навколишнього життя автора (суспільно-політичного, культурного, повсякденного), а і його думок, почуттів, емоцій» [9, с. 306] і є формою самовираження автора. Щоденникові записи з досліджуваного періоду залишив В. І. Вернадський — «Щоденники (1917–1921)» (Київ, 1994, 2011). Його записи розкривають факти найменш дослідженого українського періоду життя вченого, відображають його науково-організаційну роботу, містять роздуми про місце вченого в українському національно-демократичному русі, характеристику національно-політичного, громадського та наукового життя України, оригінальні авторські характеристики П. М. Мілюкова, М. С. Грушевського, А. Е. Кримського, П. П. Скоропадського та інших політичних діячів і вчених і дають можливість простежити еволюцію його поглядів на українське питання. До цього самого жанру належать записи Володимира Винниченка — «Щоденник. 1911–1925» (Едмонтон–Нью-Йорк, 1980–1983; у 2 т.), Євгена Чикаленка — «Щоденник (1918–1919)» (Київ, 2011) та «Щоденник (1919–1920)» (Київ–Нью-Йорк, 2005), Дмитра Донцова — «Рік 1918. Київ» (Торонто, 1954), в яких у вигляді коротких нотаток подано глибоку, змістовну характеристику життя Києва від 29 травня 1918 р. до 9 лютого 1919 р. До сьогодні не опублікований «Щоденник» Юрія Тищенка-Сірого, що охоплює драматичний для української політичної еміграції період 1919–1924 рр. Він, як і багато інших емігрантів, вважав свій виїзд за межі батьківщини тимчасовим і сподівався повернутися. Однак поразка армії УНР (1920 р.) зробила ці надії примарними. Його щоденникові записи значно доповнюють наші знання про період формування української пореволюційної еміграції. Вони зберігаються в ЦДАВО України у фондї Ю. П. Тищенка (Ф. 3803) та у фондї П. П. Лаврова (псевд. Юрія Тищенка; Ф. 4020) [4]. Користуючись класифікацією щоденників О. Г. Єгорова⁴⁰, котрий за зміс-

⁴⁰ Див.: *Егоров О. Г.* Русский литературный дневник XIX века. История и теория жанра: исследование. Москва, 2003. С. 147, 152, 157.

товим принципом виділяє родинно-побутові, подорожні, службові та суспільно-політичні щоденники, можна впевнено говорити, що щоденники діячів Української революції мають суспільно-політичне звучання, адже в них автори відтворювали події періоду національно-визвольних змагань, окреслювали своє місце в цих подіях і давали оцінку тому, що відбувалося.

Значно менше представлений такий жанр, як *автобіографія* — реальна історія, індивідуально спрямована розповідь про приватне життя автора, написана ним самим. Звернення до цього жанру засвідчує поширення ідеї цінності окремої людини, кожного моменту її життя, а також доводить становлення самосвідомості автора. Вдалося виявити автобіографію генерал-хорунжого армії УНР Юрія Тюнтюника⁴¹ та *curriculum vitae* князя Яна (Івана-Степана-Марії) Токаржевського-Карашевича⁴². Автобіографія останнього дає змогу пролити світло на обставини його життя від 1910 до 1918 р. Ним було складено докладний родовід і подано інформацію про період, коли він мешкав у Чабанівці на Поділлі, де управляв своїми маєтками та брав активну участь у громадській діяльності. Саме у цей час і відбулися зміни у його свідомості. За влучною характеристикою Дмитра Дорошенка⁴³, «...пан Токаржевський — поміщик з російського Поділля, до весни 1918 р. він виступав як „*polak kresowy*”, але весною 1918 р. під впливом, гадаю, пок. Липинського, станув на укр[аїнську] державну службу, прилучився до укр[аїнського] нац[іонального] руху, вірно працюючи для Укра[їни]. Він сам ревний римо-католик, відданий своїй релігії, але в той же час усім серцем прилучився до українства» [2, с. 185].

Автобіографії завжди є вдалою знахідкою для дослідників, оскільки дають змогу з'ясувати обставини особистого життя автора та його родини, так би мовити, з перших уст.

Окрім традиційних мемуарних жанрів, події 1917–1921 рр. знайшли відображення у низці синтетичних праць, що носять *історико-мемуарний, дослідницький і археографічний характер* та містять елементи наукового дослідження, власне спогадів і публіцистики. До цієї групи найперше слід віднести працю Володимира Винниченка «Відродження нації» (Прага, 1929), де матеріал викладено у хронологічній послідовності на основі численних документів

⁴¹ Вперше надрукована в журналі «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» (1998. № 1/2. С. 12–35).

⁴² Зберігається в архіві Є. Архипенка у Бахметевському архіві Колумбійського університету (США).

⁴³ З листа Д. Дорошенка до М. Чубатого від 21 січня 1947 р., який зберігається в Українському музеї-архіві в Стемфорді (США).

і матеріалів преси. Автором зроблена спроба періодизації революційних подій і державотворчого процесу в Україні за соціально-класовим принципом. Це дає підстави вважати це історико-мемуарне дослідження першою роботою з концептуального оформлення УН-Рівської історіографічної течії, що стала домінуючою у міжвоєнний період [7, с. 32, 34]. Симбіозом спогадів і наукового дослідження вирізняється і двотомна праця Ісаака Мазепи «Україна в огні і бурі революції» (Прага, 1942–1943), для написання якої автор залучив численні документи, мемуари, епістолярій і матеріали преси. Сам Ісаак Мазепа писав про свою роботу так: «В своїх спогадах я не обмежуюсь передачею лише того, що я сам бачив та чув. В тій мірі, в якій це дозволяли умови праці на еміграції, я старався крім своєї пам'яті та своїх записок, використати для освітлення окремих моментів також опубліковані досі матеріали та спогади різних авторів» [4, с. 6]. До системних праць із історії українського війська, таких, що містять, окрім власне спогадів, ґрунтовну історичну та дослідницьку частину, відносять і спогади генерала-хорунжого армії УНР Всеволода Петріва «Спомини з часів української революції (1917–1921)» (Львів, 1927–1931) та спогади Степана Шухевича «Спомини з Українсько-Галицької армії (1918–1920)» (Львів, 1929) [7, с. 37–39]. Спогади першого описують процес українізації армії, бойові дії українських частин проти більшовицьких військ навесні 1918 р., а другого — висвітлюють історію УГА з листопада 1918 до серпня 1919 р. До синтетичних праць, що мають ознаки історичного дослідження та написані на основі спогадів, можна віднести і працю Костя Левицького «Великий зрив. (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів)» (Львів, 1931), присвячену подіям, що передували створенню ЗУНР.

Загалом українська мемуарна традиція Української революції 1917–1921 рр. засвідчила сталий інтерес діячів усіх політичних сил і соціальних прошарків до написання спогадів. Адже саме мемуари є найбільш традиційним і популярним засобом накопичення, збереження та передачі історичної та національної пам'яті, що визначає їх комунікативні та виховні функції в суспільстві. Наукове опрацювання мемуарного спадку усіх учасників революційних подій, їх зіставлення, вивчення мотивів написання та визначення їх цільового спрямування дасть змогу виокремити основних політичних «гравців» революції на теренах України, оцінити можливості всіх запропонованих альтернатив суспільно-політичного поступу та з'ясувати причини поразки одних і перемоги інших.

1. Іванис В. Стежками життя. Спогади [Текст] / В. Іванис. – Торонто, 1958. – Т. 1. – 191 с.
2. Курас Г. Дипломат, історик, патріот (Іван Токаржевський-Карашевич) [Текст] / Г. Курас // Наук. записки [Нац. ун-ту «Острозька академія»]. Істор. науки. – 2007. – Вип. 9. – С. 184–190.
3. Любовець Н. Класифікація мемуарів у контексті біографічного джерелознавства [Текст] / Н. Любовець // Наук. праці НБУВ. – 2010. – Вип. 28. – С. 493–507.
4. Мазепи І. Україна в огні і бурі революції [Текст] / Ісаак Мазепа. – Б. м., 1950. – 210 с.
5. Мельник О. Щоденник Юрія Тищенка-Сірого [Текст] / О. Мельник // Укр. археограф. щорічник. – Київ, 2007. – Вип. 12. – С. 591–683.
6. Передирій В. Видання «Червоної Калини» (1922–1939) : іст.-бібліогр. дослідж. [Текст] / В. А. Передирій ; відп. ред. Є. П. Наконечний ; НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Львів : [б. в.], 2004. – 358 с.
7. Пиріг Р. Я. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917–1921 років [Текст] / Р. Я. Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 31–58.
8. Солдатенко В. Ф. Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): логіка, пізнання, історичні постаті, ключові епізоди [Текст] / В. Ф. Солдатенко. – Київ : «Пріоритети», 2012. – 522 с.
9. Черкашина Т. Ю. Формування жанрів спогадової літератури [Текст] / Т. Ю. Черкашина // Наук. вісник Миколаївського держ. ун-ту імені В. О. Сухомлинського. Сер. : Філологічні науки. – 2013. – Вип. 4.11. – С. 302–307.

REFERENCES

1. Ivanys, V. (1958). *Stezhkamy zhyttia. Spohady* [The paths of life. Memoirs]. (Vol. 1). Toronto. [in Ukrainian].
2. Kuras, H. (2007). *Dyplomaty, istoryk, patriot (Ivan Tokarzhevskyyi-Karashovich)*. [Diplomat, historian, patriot (Ivan Tokarzhevsky-Karashovich)]. In *Naukovi zapysky [Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia"]*. *Istorychni nauky*. [Scientific notes [National University of Ostroh Academy]. Historical sciences]. (Vol 9, pp. 184–190). [in Ukrainian].
3. Liubovets, N. (2010). *Klasyfikatsiia memuariv u konteksti biohrafichnoho dzhereloznavstva* [Classification of memoirs in the context of biographical source study]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho* [Proceedings Vernadsky National library of Ukraine]. (Vol. 28, pp. 493–507). [in Ukrainian].

4. Mazepy, I. (1950). *Ukraina v ohni i buri revoliutsii* [Ukraine is in a fire and a storm of revolution]. [in Ukrainian].
5. Melnyk, O. (2007). *Shchodennyk Yuriiia Tyshchenka-Siroho* [Diary of Yuri Tishchenko-Siryi]. In *Ukrainskyi arkhеоhrafichnyi shchорichnyk* [Ukrainian Archeographical Yearbook]. (Vol. 12, pp. 591–683). [in Ukrainian].
6. Peredyrii, V. (2004). *Vydannia "Chervonoї Kalyny" (1922–1939). Ist.-bibliohr. doslidzh.* [The edition of "Red Kalina" (1922–1939): historical and bibliographic research]. Lviv. [in Ukrainian].
7. Pyrih, R. Ia. (2009). *Memuary suchasnykiv yak dzherelo z istorii Ukrainської revoliutsii 1917–1921 rokiv* [Memoirs of contemporaries as a source of history of the Ukrainian Revolution of 1917–1921]. In *Problemy vyvchennia istorii Ukrainської revoliutsii 1917–1921 rokiv* [Problems of studying the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921]. (Vol. 4, pp. 31–58). [in Ukrainian].
8. Soldatenko, V. F. *Revoliutsiina doba v Ukraini (1917–1920 roky): lohika, piznannia, istorychni postati, kliuchovi epizody* [The revolutionary era in Ukraine (1917–1920): logic, cognition, historical figures, key episodes]. Kyiv: Priorityty. [in Ukrainian].
9. Cherkashyna, T. Ju. (2013). *Formuvannia zhanriv spohadovoi literatury* [Formation of genres of memoirs]. In *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnogo universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho. Ser. Filolohichni nauky* [Scientific Herald of V. O. Sukhomlynskyi Nikolaev State University. Series Philological Sciences]. (Vol. 4.11, pp. 302–307). [in Ukrainian].

Стаття надійшла 30.09.2017 р.

Мемуарій Української революції (1917–1921 рр.): автори та жанри.

Любовець Н. І., кандидат історичних наук, завідувач відділу теорії та методик біобібліографії Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Київ).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Київ, 2017. – Вип. 15. – С. 280–286.

Розглянуто мемуари про національно-визвольні змагання України (1917–1921 рр.). Проаналізовано авторський склад мемуарів та основні жанрові різновиди. Авторів спогадів розглянуто через приналежність їх до основних політичних сил, що брали участь у революційних подіях: національно орієнтованих, більшовицьких та білого руху. На думку автора, лише враховуючи багатовекторність

революційних подій в Україні 1917–1921 рр. та залучивши до кола історичних джерел мемуари представників всіх сил, можна розраховувати на отримання об'єктивної картини. Для відображення масштабності розвитку мемуарної традиції досліджуваного періоду використано професійну ознаку авторів як основний критерій їх класифікації: державні діячі; військові діячі; вчені, письменники, педагоги. Зазначено, що цей розподіл досить умовний, адже всі автори, як правило, окрім своєї основної діяльності, були активними громадськими діячами, науковцями, письменниками. Розглянуто традиційні жанри мемуарів (спогади, щоденники та автобіографії) та вказано на появу нових, синтетичних праць, які носять історико-мемуарний, дослідницький і археографічний характер і містять у собі елементи наукового дослідження, власне спогадів та публіцистики.

В цілому українська мемуарна традиція періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. засвідчила сталий інтерес діячів усіх політичних сил, соціальних прошарків до написання спогадів. Адже якраз мемуари є найбільш традиційним та популярним засобом накопичення, збереження та передачі історичної та національної пам'яті, що підкреслює їх комунікативні та виховні функції в суспільстві. Наукове опрацювання мемуарного спадку усіх учасників революційних подій, їх зіставлення, вивчення мотивів написання, визначення їх цільового спрямування дозволить виокремити основних політичних «гравців» революційних подій на теренах України, оцінити можливості всіх запропонованих альтернатив суспільно-політичного поступу, причини поразки одних та перемогу інших.

Ключові слова: мемуари, жанри, Українська революція (1917–1921 рр.), національно орієнтовані сили, більшовицькі сили, білий рух.

Memoirs on the Ukrainian Revolution (1917–1921): authors and genres.

Nadiia Lyubovets, Candidate of Historical Sciences, Head of Department of Institute of Biographical Researches of The Vernadsky National Library of Ukraine (Kyiv).

Ukrainian Biographistics = Biographistica Ukrainica. – Kyiv, 2017. – Vol. 15. – P. 280–286.

Memoirs on the Ukrainian Revolution (1917–1921) are considered. The author's composition of memoirs and the main genre varieties are analyzed. The authors of memoirs are examined through their belonging to the main political forces that took part in revolutionary events nationally oriented and bolshevik forces, white movement. According to the

author, only taking into account the multi-vector nature of the revolutionary events in Ukraine in 1917–1921, and drawing memoirs of all forces into the circle of historical sources, one can count on getting an objective picture. To show the scale of the development of the memoir tradition of the period under study, the authors' professional activity was used as the main criterion for their classification: state figures; military figures; scientists, writers, educators. It is indicated that this distribution is very arbitrary, because all the authors, as a rule, in addition to their main activities were active public figures, scientists, writers. The traditional genres of memoirs (memoirs, diaries and autobiographies) are considered, and it's pointed to the appearance of new, synthetic works that are of historical-memoir, research and archaeographic character, which include elements of scientific research, memoirs and journalism. In general, the Ukrainian memoir tradition of the period of revolutionary events in Ukraine in 1917–1921 showed the steady interest of the figures of all political forces and social strata to write memoirs. After all, it is memoirs that are the most traditional and popular means of accumulating, storing and transmitting historical and national memory, which emphasizes their communicative and educational functions in society. The scientific processing of the memoirs of all participants in revolutionary events, their juxtaposition, the study of the motives for writing, and the definition of their target audience will make it possible to identify the main political "players" of revolutionary events in Ukraine, to assess the possibilities of all the proposed alternatives for social and political development, the causes of the defeat of some and the victory of others.

Keywords: memoirs, genres, Ukrainian revolution (1917–1921), nationally oriented forces, bolshevik forces, white movement.

Мемуарий Української революції (1917–1921 гг.): автори и жанры.

Любовец Н. И., кандидат исторических наук, заведующая отделом теории и методики библиографии Института биографических исследований Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского (Киев).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Киев, 2017. – Вып. 15. – С. 280–286.

Рассмотрено мемуары об Украинской революции (1917–1921 гг.). Проанализировано авторский состав мемуаров и основные жанровые разновидности. Авторы воспоминаний рассмотрено через принадлежность их к основным политическим силам, которые принимали участие в революционных событиях: национально ориен-

тированных, большевистских и белого движения. По мнению автора, только учитывая многовекторность революционных событий в Украине 1917–1921 гг. и привлекая в круг исторических источников мемуары представителей всех сил, можно рассчитывать на получение объективной картины. Для отображения масштабности развития мемуарной традиции исследуемого периода использовано профессиональную деятельность авторов как основной критерий их классификации: государственные деятели; военные деятели; ученые, писатели, педагоги. Указано, что это распределение весьма условно, ведь все авторы, как правило, помимо своей основной деятельности были активными общественными деятелями, учеными, писателями. Рассмотрены традиционные жанры мемуаров (воспоминания, дневники и автобиографии) и указано на появление новых, синтетических работ, которые носят историко-мемуарный, исследовательский и археографический характер и содержат в себе элементы научного исследования, собственно воспоминаний и публицистики. В целом украинская мемуарная традиция периода революционных событий в Украине 1917–1921 гг. показала устойчивый интерес деятелей всех политических сил, социальных слоев к написанию воспоминаний. Ведь именно мемуары есть наиболее традиционным и популярным средством накопления, хранения и передачи исторической и национальной памяти, что подчеркивает их коммуникативные и воспитательные функции в обществе. Научная обработка мемуарного наследия всех участников революционных событий, их сопоставление, изучение мотивов написания, определения их целевой аудитории позволит выделить основных политических «игроков» революционных событий в Украине, оценить возможности всех предложенных альтернатив общественно-политического развития, причины поражения одних и победу других.

Ключевые слова: мемуары, жанры, Украинская революция (1917–1921 гг.), национально ориентированные силы, большевистские силы, белое движение.